

Розділ 4
МОВОЗНАВСТВО, УКРАЇНОЗНАВСТВО ТА УКРАЇНСЬКА
МЕНТАЛЬНІСТЬ

УДК 81. 313

Ємельянова Є. С.

**ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНОГО ОСВОЄННЯ
ГАЛЛІЦИЗМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

Стаття містить комплексний аналіз особливостей граматичного освоєння галліцизмів у сучасній українській літературній мові. Розкрито загальні закономірності граматичної асиміляції, виявлено та визначено її характерні риси. Схарактеризовано основні граматичні зміни, яких зазнали запозичення з французької мови в процесі адаптації.

Ключові слова: галліцизми, сучасна українська літературна мова, особливості граматичної адаптації.

Статья содержит комплексный анализ особенностей грамматической адаптации галлицизмов в современном украинском литературном языке. Раскрыты общие закономерности грамматической ассимиляции, выявлены и обозначены ее характерные черты. Охарактеризованы основные грамматические изменения, которым подверглись заимствования из французского языка в процессе адаптации.

Ключевые слова: галлицизмы, современный украинский литературный язык, особенности грамматической адаптации.

The article is devoted to the analysis of problems of grammar adaptation of Gallicisms in contemporary ukrainian literary language. The complex approach to discover general appropriateness of Gallicisms grammar assimilation. The article characterizers principal qualitative changes of the French borrowings in the process of grammar adaptation.

Key words: Gallicisms, contemporary ukrainian literary language, grammar adaptation.

У ХХ-ХХІ ст. запозичення є одним із потужних засобів поповнення лексичного складу української літературної мови. Відповідно, питання внутрішньої організації слова, комплексний аналіз морфонологічних, словотворчих і граматичних ознак запозичень, процесів адаптації залишається актуальною проблемою граматики слов'янських мов, про що свідчать численні новітні дисертаційні розвідки (див. роботи Е.А.Бурової, І.І.Вакулика, С.П.Гриценко, Г.В.Дружиніна, М.Г.Зеленцової, Л.П.Кислюк, Л.В.Козак, Л.М.Костенко, Т.А.Марченко та ін.). Одночасно аналіз мовознавчої літератури показав, що проблемам граматичного освоєння галліцизмів у сучасній українській літературній мові приділяється недостатньо уваги. Окремі питання залучалися до аналізу в роботах І.О. Бойчука, І.В. Муромцева, В.П. Сімонок, Л.В.Чурсіної. Названі праці різняться постановкою питань та цілями досліджень. Разом із тим залишається коло суто специфічних питань, що на сучасному етапі розвитку мовознавства є недостатньо вивченими й потребують подальшого опрацювання. Незважаючи на те, що останнім часом інтенсивність

запозичення з французької в українську мову слабшає, роль уходжень із цієї мови є важливою, а частина давніх запозичень активізувалася саме в наш час разом із переосмисленням лексичних значень або включенням у складні назви. Таким чином, потреба в комплексному вивченні особливостей граматичного освоєння галліцизмів у сучасній українській літературній мові не втрачає своєї актуальності.

Метою розвідки є дослідження особливостей результатів граматичної адаптації лексичних запозичень з французької мови в сучасній українській літературній мові. Дотримуючись історичного підходу, відносимо до галліцизмів не тільки питомі лексеми, що виникли безпосередньо у французькій мові, а й похідні слова, що утворились у французькій мові шляхом деривації від основ іншомовного походження (переважно латинських і грецьких) і набули значень, відмінних від етимонів, а також лексеми, запозичені з інших мов, що набули семантичної та фонетико-морфологічної модифікації у французькій мові [3, с.4].

Граматична адаптація засвоєних слів, включення їх у систему приймаючої мови, як відомо, передбачає долучення граматичних категорій, що відсутні в мові-донорі, але наявні у мові-рецепієнті та надання слову притаманної мові словозміни й пристосування до діючої системи валентності (див. праці В.М.Арістової, О.Е.Біржакової, Л.А.Войнової, Л.Л.Кутіної, М.М.Калінієвич, І.В.Муромцева, Ю.С.Сорокіна, Л.В.Чурсіної, І.Т.Яценка та ін.). У процесі адаптації галліцизми пристосувалися до граматичної системи сучасної української мови та належать до основних морфологічних категорій.

Типовою граматичною зміною, що зазнали іменники в процесі адаптації до системи української літературної мови, є зміна граматичного роду. Оскільки іменники французької мови мають тільки дві родові категорії: чоловічий та жіночий род, а в українській мові наявна ще категорія середнього роду, то частина галліцизмів при освоєнні змінює свій род. Галліцизми в мові-основі можуть мати зовсім інші граматичні ознаки. За висновками І. Т. Яценка засоби вираження граматичних значень, як правило, не переходять з однієї мови до іншої, оскільки кожна мова має свою замкнену граматичну систему, свої особливі парадигми [8:88]. Так, характерною особливістю іменників у французькій мові є наявність артикля, який є формальним показником роду та числа. Формальними показниками роду можуть бути також суфікси, наприклад, усі іменники з суфіксами *-at*, *-age*, *-ement*, *-isme* – чоловічого роду, слова з суфіксами *-tion*, *-aison*, *-ité*, *-ure*, *-erie*, *-ée*, *-ie*

– жіночого [1:33]. Як відомо, основним формальним показником граматичного роду виступає закінчення називного відмінка однини іменника. В українській мові „належність іменників до того чи іншого граматичного роду визначається їх морфонологічними ознаками, передусім формами називного і деяких непрямих відмінків в однині, типами суфіксального словотворення, а також синтаксичним зв'язком з іншими словами в реченні і семантикою” [4:53]. Галліцизми-іменники в процесі адаптації українською мовою втрачають артиклі. Демонстраторами граматичних категорій іменників стають флексії.

Формальним показником іменників чоловічого роду в називному відмінку однини є нульове закінчення, тобто відповідний іменник з погляду морфемного складу є чистою основою на приголосний. Серед аналізованих нами галліцизмів-іменників чоловічого роду у складі сучасної української літературної мови 70% складають слова, що у французькій мові також належали до чоловічого роду. Більшість із них закінчувались у мові-донорі на твердий приголосний або на *e muet*, що за правилами французької фонетики не вимовляється. Це, безумовно, сприяло тому, що вони зберегли чоловічий род у мові-реципієнті, не порушуючи законів української морфології. Наприклад, *базилік* < *basilic m*; *ізолятор* < *isolateur m*; *гектар* < *hectar m*; *контроль* < *controle m*; *манеж* < *manège m*; *режим* < *régime m*; *резервуар* < *réservoir m*; *фільтр* < *filtre m*. За цим же правилом адаптуються в українській мові іменники чоловічого роду із суфіксом – *isme*, смислове значення якого полягає передусім у тому, щоб надати іменникові загальної ознаки, абстрагованої від самого предмета [6, с. 389], наприклад: *автоматизм* < *automatisme m*; *альбінізм* < *albinisme m*; *індивідуалізм* < *individualisme m*; *організм* < *organisme m*. Іменники, що мають у своєму складі суфікс – *age*, який вказує на конкретну дію, в українській мові зберігають категорію чоловічого роду, але оформлюються різними морфологічними засобами. Частина входить в систему української мови, не змінюючи своєї вихідної форми та оформлюється за допомогою суфікса – *аж*: *масаж* < *massage m*; *пасаж* < *passage m*; *фінаж* < *finage m*; *фураж* < *fouirage m*. Інші лексеми цього типу адаптуються за допомогою фіналі – *ування*: *компостування* < *compostage m*; *татування* < *tatouage m*, або мають морфонологічні варіанти, наприклад: *афінація*, *афінування* < *affinage m*; *нівелювання*, *нівелювання* < *nivélacion f*; *рафінація*, *рафінування* < *raffinage m*. Це пояснюється тим, що в процесі адаптації запозичене слово зазнає впливу структурної аналогії, оформлюючись

продуктивними для мови-реципієнта афіксами. Запозичена лексика підкреслює це порівняно з іншими словами, зокрема, наступним уподібненням до тих з них, які відрізняються парадигматичною регулярністю. Синонімія словотворчих афіксів призводить до варіантності запозичених лексем на морфологічному рівні. Таким чином, певна частина запозичень, розглянутих вище, має варіанти в сучасній українській літературній мові, наприклад: *бараж, баражування* < *barrage m*; *дренаж, дренажування* < *drainage m*; *зондаж, зондування* < *sondage m*; *каптаж, каптування* < *captage m*; *монтаж, монтування* < *montage m*. Зауважимо, що досить часто такі „варіанти” мають семантичне розрізнення за ступенем процесуальності дії, зумовлене значенням суфікса – *ння* (– *ування*).

Французькі іменники чоловічого роду з голосними фонемами /а, і, у/ в кінцевій позиції на ґрунті української мови зберегли свою належність до чоловічого роду завдяки французькій орфографії, згідно з правилами якої після голосних, що вимовляються в кінці слова, пишеться графічний знак, що є німим. На користь письмового шляху запозичень цього типу говорить те, що кінцеві приголосні, що не вимовляються (*consonnes muets*), на українському ґрунті почали вимовлятися, тому ця група іменників належить до іменників чоловічого роду на твердий приголосний, наприклад: *боскет* < *bosquet m*; *букет* < *bouquet m*; *галіном* < *galipot m*; *галон* < *galop m*; *дублет* < *doublet m*; *капот* < *capot m*; *турнікет* < *tournoquet m*. Аналогічні процеси спостерігаємо при освоєнні галліцизмів із носовими голосними у кінцевій позиції, що зумовлюється загальною тенденцією адаптації французьких носових фонем українською мовою за допомогою сполучень відповідних голосних і приголосних *n* або *m* (залежно від орфографії слова в мові-донорі) та запозиченням лексем цього типу переважно письмовим шляхом, наприклад: *бідон* < *bidon m*; *бутон* < *bouton m*; *габїон* < *gabion m*; *газон* < *gazon m*; *екран* < *écran m*; *кокон* < *cocoon m*; *корнішон* < *cornichon m*; *патисон* < *patisson m*; *регіон* < *région f*; *регламент* < *règlement m*; *фон* < *fond m*.

Французькі іменники чоловічого роду із фіналями – *el*, – *èle* змінюють в українській мові свій рід на жіночий, наприклад: *карусель ж. р.* < *carroussel m*; *модель ж. р.* < *modèle m*. Це можна пояснити дією закону аналогії, оскільки досить численну групу іменників жіночого роду в сучасній українській мові утворюють іменники з нульовими флексіями, основи яких закінчуються м'якими приголосними (наприклад, *сіль, сіножать, шерсть* і т. п.).

В українській мові окремим показником формального плану для іменників жіночого роду є флексія – *a* (–*я*), що галліцизми приєднують до основи для збереження жіночого роду в морфологічній системі української мови (в іншому разі запозичені іменники переходять до категорії чоловічого роду), наприклад: *алея* < *allée f*; *еліта* < *élite f*; *кампанія* < *campagne f*; *куртина* < *courtine f*; *ліана* < *liane f*; *спіраль* < *spirale f*; *тераса* < *terrasse f*; *траншея* < *tranchée f*; *ферма* < *ferme f*.

Тим же шляхом проходила морфологічна адаптація французьких іменників жіночого роду із суфіксом – *ette*, що слугує для утворення лексем на позначення конкретного поняття або демінутива. Частина цих слів запозичувалась усним шляхом та, оскільки мала основу, що закінчується на приголосний, набувала граматичної категорії чоловічого роду в українській мові, наприклад: *брикет* < *brique f*; *кювет* < *cuvette f*; *пінцет* < *pincette f*; *пірует* < *pirouette f*; *планет* < *planette f*.

Ті іменники, що залишилися словами жіночого роду, можна поділити на дві групи: одні отримали тільки флексії жіночого роду (*манжета* < *manchette f*; *пальмета* < *palmette f* та ін.), в інших спостерігаються подальші морфологічні зміни: крім флексії –*a*, вони набули суфікс –*к*, значення якого в українській мові збігається зі значенням французького суфікса –*ette*. Однак суфікс –*к* не виступає на місці –*ette*, а приєднується до повної основи французького походження, наприклад: *бюретка* < *burette f*; *розетка* < *rosette f*; *рулетка* < *roulette f*; *фасетка* < *facette f*. Серед іменників цієї групи спостерігаються поодинокі випадки морфологічної варіантності, наприклад: назва групи зимових сортів яблуні *ренет* < *reinette f*, що набуває в українській мові чоловічого роду, в розмовній мові може мати форму жіночого роду із суфіксом – *к*–: *ренетка* < *reinette f*. Лексема, що походить від французького слова *manchette f*, має варіанти чоловічого (*манжет*) і жіночого (*манжета*) роду, а в складі ботанічних термінів використовується форма з суфіксом – *к*– : *Манжетка звичайна*, *Манжетка польова*.

Французькі іменники жіночого роду з основами на /i/ за зразком латинських та грецьких запозичень в українській мові відрізняються фінальним елементом – *ия* або – *ея*: *батарея* < *batterie f*; *галерея* < *galerie f*; *гарантія* < *garantie f*; *оранжерея* < *orangerie f*; *партія* < *partie f*; *серія* < *série f*. Значну кількість слів у французькій мові утворено за допомогою суфікса – *ation* і похідних від нього – *ition*, – *tion*, – *ion* [9:69]. Цей суфікс означає дію, яка переходить у стан,

результат дії, конкретне поняття та вказує на приналежність іменника до жіночого роду [7:188]. Українською мовою слова з цим суфіксом набувають фінали – *ація* за зразком більш ранніх запозичень на – *тіо* з латинської мови (наприклад, латинські запозичення українських пам'яток кінця XVI – XVII століття: *революція* від лат. *revolutio*; *конфедерація* від лат. *confederatio* [2:6]) та адаптуються завжди як іменники жіночого роду, наприклад: *експлуатація* < *exploitation f*; *ізоляція* < *isolation f*; *інтенсіфікація* < *intensification f*; *маніпуляція* < *manipulation f*; *мінералізація* < *minéralisation f*; *нервація* < *nervation f*; *фіксація* < *fixation f*; *фракція* < *fraction f*.

Серед галліцизмів у складі сучасної української літературної мови виявлено певну частину іменників, що вживаються тільки в однині (*singularia tantum*). Як зазначає І. Г. Матвіяс: „Причина вживання іменників тільки в однині полягає в їх семантиці” [6:70]. Підтвердження цієї тези знаходимо в наступних прикладах. Не мають форми множини ряд галліцизмів зі значенням процесуальності, наприклад: *бутонізація*, *деградація*, *декантація*, *дератизація*, *диференціація*, *емульсація*, *модернізація*, *рафінація*, *регламентація*; *анфлераж*, *асамбляж*, *барботаж*, *дебурбаж*, *каптаж*, *кольматаж*, *купаж*, *монтаж*, *плантаж*; *дресування*, *моделювання*, *районування*. Тільки в однині вживаються іменники, що становлять категорію речовинності, наприклад: *аміак*, *бетаса*, *бетон*, *вермикуліт*, *галіпот*, *гравій*, *грежа*, *доломіт*, *карбамід*, *кошеніль*, *меляса*, *пудрет*, *толь*. Поодиноким іменникам властиві тільки форми множини (*Pluralia tantum*), наприклад: *аркози*, *жалюзі*, *фінанси*.

Невідмінюваність іменників, специфіка якої полягає в омонімії словоформ, властива галліцизмам із кінцевими наголошеними голосними, наприклад: *асорті*, *жалюзі*, *реле*, *реноме*, *шасі*. Це свідчить про неповну граматичну освоєність галліцизмів цього типу. Категорія роду у невідмінюваних іменників набуває формального вираження тільки у відповідних формах узгодження, наприклад: *гористе плато*, *самохідне шасі*. Самі ж форми узгодження впливають із певних закономірностей розподілу невідмінюваних іменників між родами, за якими усі загальні іменники – назви неістот – належать до середнього роду.

Етимонами галліцизмів у складі сучасної української літературної мови виступають різні за структурою французькі лексеми. Переосмислюються не тільки граматичні категорії числа і роду в межах однієї частини мови (іменників), але й лексико-граматичні розряди

слів, навіть словосполучення. При цьому відбувається суттєва модифікація значень цих слів. Так, французькі прикметники слугують прототипом для ряду іменників української мови: *несесер* (від фр. *nécessaire* – необхідний), *рафінад* (від фр. *raffinée* – очищений), *пасант* (від фр. *passant* – зникаючий), *петит* (від фр. *petit* – маленький) та ін. В українській літературній мові функціонують як іменники прийменникові утворення, оформлені засобами мови-реципієнта як структурно нерозкладні, наприклад: *анфас* (від фр. *en face*), *бульденеж* (від фр. *boule de neige*), *одеколон* (від фр. *eau de Cologne*), *шедевр* (від фр. *chef d'oeuvre*).

Щодо прикметників і дієслів іншомовного походження, то ця категорія слів характеризується тим, що запозичається не слово в цілому, а вичленована його основа, до якої додаються суфікси і закінчення мови-реципієнта, тобто запозичена лексема оформляється засобами мови, що запозичає [9:22]. Наприклад, *компостувати* < *composter*; *монтувати* < *monter*; *нівелювати* < *niveler*; *паралізувати* < *paraliser*; *пресувати* < *presser*; *фільтрувати* < *filtrer*. До основи прикметників в українській мові приєднуються суфікс – *н* – та відповідні закінчення, наприклад: *індивідуальний* < *individuel*; *конструктивний* < *constructif*; *мобільний* < *mobile*; *нормативний* < *normatif*; *портативний* < *portatif*; *результативний* < *résultatif*; *рефрактерний* < *réfractaire*; *фронтальний* < *frontal*; *фунікулярний* < *funiculaire*. З наведених прикладів можна побачити, що до основи приєднуються відповідні українські суфікси та закінчення, що граматично оформлюють французькі запозичення. Українські морфеми сприяють процесові віднесення запозичених основ до одного структурно-морфологічного ряду за тими моделями, які вже усталилися в українській мові.

За результатами дослідження можна зробити висновки: основними граматичними змінами, яких зазнали галліцизми на ґрунті сучасної української літературної мови, були: втрата основного французького родового показника – артикля, зміна віднесеності до роду, набуття рядом іменників категорії середнього роду, відсутньої у французькій мові, трансформація французьких суфіксів і закінчень та набуття нових афіксів у зв'язку зі входженням їх до іншої словозмінної парадигми. Збагачення сучасної української літературної мови новою лексикою, зокрема галліцизмами, не порушує її граматичної системи і є необхідною передумовою її поступової еволюції.

Перспективами цього дослідження вважаємо детальне вивчення словотвірної та семантичної адаптації галліцизмів у сучасній українській літературній мові, оскільки аналізована категорія лексики в історії формування українського словника є дуже важливою, а її роль до кінця не визначена.

Література

1. Веденина Л. Г. Особенности французского языка / Веденина Л. Г. — М. : Просвещение, 1988. — 240 с.
2. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток кінця 16–17 ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / С. П. Гриценко. — К., 1999. — 20 с.
3. Ємельянова Є. С. Галліцизми в сучасній українській сільськогосподарській термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук за спец. : 10.02.01 : українська мова / Є. С. Ємельянова. — Х., 2009. — 20 с.
4. Ємельянова Є. С. Особливості термінотворення від основ французького походження в сучасній українській сільськогосподарській термінології // Є. С. Ємельянова / Вісник Прикарпатського національного університету: – Івано-Франківськ: ПНУ, 2007. – Вип. XV – XVIII. – С. 662 – 666.
5. Муромцев І. В. Особливості освоєння лексики іншомовного походження в сучасній українській мові (морфолого-дериваційний аспект) / І. В. Муромцев // Вісн. Харк. ун-ту. — Х., 1986. — № 284 : Питання мовознавства і літературознавства. — С. 72–77.
6. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 582 с.
7. Федішин О. Іменники в системі французьких юридичних термінів (суфіксальний спосіб словотворення) / Оксана Федішин // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Сер. Пробл. укр. термінології. — Львів, 2000. — С. 187–190.
8. Чурсіна Л. В. Словотвірна валентність основ французького походження в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Чурсіна Людмила Василівна. — Х., 1998. — 188 с.
9. Яценко И. Т. Ассимиляция заимствованных имен существительных на уровне формально-грамматических показателей / И. Т. Яценко // Исследования по грамматике и лексикологии. — Киев : Наук. думка, 1966. — С. 85–96.
10. Guiraud P. La grammaire / Guiraud P. — Paris : PUF, 2013. — 126 p.
11. Resplandy F. L'étonnant voyage des mots français dans les langues étrangères / Resplandy F. — Paris : Bartillat, 2006. — 207 p.
12. Rey A. A mots découverts. Chronique au fil de l'actualité / Rey A. — Paris : Editions Points, 2007. — 257 p.